

Ahmet Cihan'ın Eserlerinde Osmanlı Toplumsal Yapısının İzdüşümleri

Esra Buket Batur*

Öz

Bu çalışmanın konusunu, Ahmet Cihan'ın eserlerinden hareketle Osmanlı toplumsal yapısının analizi oluşturmaktadır. Ahmet Cihan Hocanın eserlerinden yola çıkarak Osmanlı toplumsal yapısını analiz etmek ve bu analizin Türkiye Cumhuriyeti ulus devletindeki modernleşme çabalarına etkisini açığa çıkarmak bu çalışmanın amacıdır. Araştırma nitel araştırma yöntem ve tekniklerinden doküman tarama tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda, Cihan'ın konu seçimleri ve analizlerinin Osmanlı toplumsal yapısına ışık tuttuğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan Cihan'ın eserlerinin modernleşme çabaları bağlamında, Osmanlı'dan devralınan mirasın günümüz toplumsal yapısı içerisindeki geçerliliği üzerinde durması da araştırmanın bir diğer sonucudur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, toplumsal yapı, modernleşme, Ahmet Cihan.

* Dr. Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Bingöl/Türkiye, ebatur@bingol.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9783-6717.

Projections of the Ottoman Social Structure in Ahmet Cihan's Works

Abstract

The subject of this study is the analysis of the Ottoman social structure based on the works of Ahmet Cihan. The aim of this study is to analyse the Ottoman social structure based on the works of Ahmet Cihan and to reveal the effect of this analysis on the modernisation efforts in the nation state of the Republic of Turkey. The research was carried out with the document scanning technique, one of the qualitative research methods and techniques. As a result of the research, it was concluded that Cihan's subject choices and analyses shed light on the Ottoman social structure. On the other hand, another result of the research is that Cihan's works focus on the validity of the heritage inherited from the Ottoman Empire in the context of modernisation efforts in today's social structure.

Keywords: Ottoman, social structure, modernisation, Ahmet Cihan.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışı ardından inşa edilmiş bir ulus devlettir. İnşa sürecinde halefi olan Osmanlı İmparatorluğundan pek çok mirası devralan bu yeni devlet için eski toplumsal yapının bazı yönlerinin revize edilmiş olsa dahi varlığını devam ettirdiğini ifade etmek doğru olacaktır. Bu bağlamda eski toplumsal yapının yeni modern devlette dönüşümü tarihsel sosyoloji açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı toplumsal yapısı ve bu yapının öğelerinin dönüşümü aynı zamanda Osmanlı modernleşmesi anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın genel amacı tarihsel sosyolojik bakış açısından Osmanlı-Türk toplum yapısını Ahmet Cihan'ın eserleri çerçevesinde incelemektir. Çalışmanın özel amacı ise bu eserler bağlamında Osmanlı modernleşmesinin yansımalarını değerlendirmektir.

Bu yazıda Ahmet Cihan'ın hayatı değerlendirilmekte ve eserlerinin Osmanlı-Türk toplumsal yapısı ile ilgili irdelemesi yapılmaktadır. Yazının izleğini, Cihan'ın hayatı, sosyoloji serüveninde kendisine rehberlik eden kişiler bağlamında geliştirdiği metodolojisi ve Osmanlı-Türk toplumsal yapısı bağlamında ürettiği çalışmalar oluşturmaktadır.

Hayatı

1962 yılında Gaziantep'te doğan Cihan, ortaöğretimini Adana'da tamamlamıştır. Lisans eğitimini Kayseri'de Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bitiren Cihan, akademik çalışmalara 1993 yılında, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Araştırma Görevlisi olarak başlamıştır. 1994 yılında doktora tezini sunan Cihan'ın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde sunduğu tezinin konusu "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Modernleşme Hareketleri ve Ulema" dır. Bu çalışma, 2004 yılında "Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı"¹ adıyla Birey Yayınları tarafından kitap olarak yayımlanmıştır.

Doktora çalışmasını tamamladıktan sonra Japonya ve Türkiye'deki modernleşme hareketlerini karşılaştırmalı olarak incelemek üzere 1994-1998 yılları arasında Japonya'da araştırmacı öğretim üyesi olarak görev yapmıştır. Japonya'da bulunduğu süre içerisinde yaptığı çalışmalar hem araştırma yaptığı

1 "İlmîyye" kelimesi "Reform Çağında Osmanlı İlmîyye Sınıfı" adlı kitapta, "ilmîyye sınıfı" şeklinde kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde "İlmîyye" kelimesi "din işleriyle uğraşan hocalar sınıfı" anlamına geldiğinden kelimenin kitap dışındaki kullanımlarda "ilmîyye" ve "ilmîyye sınıfı" şeklinde kullanılması daha uygun düşeceğinden makale içerisinde ilmîyye şeklinde kullanılmıştır.

üniversitede hem de Türkiye'deki çeşitli dergilerde makale olarak yayımlanmıştır. Yurtiçinde ve yurtdışında çok sayıda ulusal ve uluslararası kongre, seminer ve sempozyuma katılmış, sözlü ve yazılı bildiri sunmuştur.

Rusya Federasyonu St. Petersburg Devlet Üniversitesi'nin davetlisi olarak 2003 yılının yaz döneminde Milli Kütüphanede araştırma ve incelemede bulunan Cihan, 2004'de "Ahıska Türklerinde Aile" konulu bir proje çalışması için 3 ay süreyle Kazakistan'da araştırma yapmıştır. 2005-2006 eğitim öğretim yılında, davet üzerine, üniversite ve YÖK'ün izni ile Kırgızistan'da ders vermiş ve araştırmalarda bulunmuştur. Kırgızistan'da bulunduğu süre içerisinde yaptığı çalışmalar "Modernite ile Gelenek Arasında Kırgızistan" adıyla 2006 yılında kitap olarak yayımlanmıştır. Cihan'ın araştırmaları Türk-Japon modernleşmesi, Osmanlı-Türk toplum yapısı ve Japon kültürü üzerine yoğunlaşmaktadır.

Japonya'dan döndükten sonra, 1999 yılında Dicle Üniversitesine Dr. Öğretim Üyesi olarak atanan Cihan, 2000 yılında doçentlik unvanını almıştır. Ocak 2008 tarihine kadar Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde doçent olarak görev yapmış, ardından Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde profesör olarak çalışmaya başlamıştır. Mayıs 2011 tarihi itibarıyla İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde Profesör olarak çalışmaya başlayan Cihan, halen bu görevini sürdürmektedir.

Japonca ve İngilizce bilen Cihan, evli ve iki çocuk babasıdır.

Metodolojisi

Ahmet Cihan'ın eserleri, Türk-Japon modernleşmesi, Osmanlı-Türk toplum yapısı ve Japon kültürü üzerine yoğunlaşmakla birlikte kültür, kadın araştırmaları ve yoksulluk da çalışma alanları arasındadır. Bu çalışmada, Cihan'ın Osmanlı Türk toplum yapısı ile ilgili eserleri analiz edilmiştir. Osmanlı Türk toplum yapısına ilgisinin temel nedeninin hocası olan merhum Mehmet Genç ve merhum Baykan Sezer hocalardan kaynaklı olduğunu ifade etmek mümkündür. Osmanlı iktisat tarihçisi olan Mehmet Genç'in ve Baykan Sezer hocanın danışmanlığında yürüttüğü doktora tezi, Cihan'ın Osmanlı toplum yapısına ilişkin ilk analizidir. Bu tez yukarıda da ifade edildiği üzere "Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı" başlığı altında kitaplaştırılmıştır. Cihan hem doktora tezinde hem de daha sonra yaptığı yayınların büyük bir kısmında araştırma tekniklerinden doküman incelemesi tekniğini kullanmıştır. Bu tekniği kullanırken dokümanları derinlemesine analiz etmiş ve çıkarımlarda bulunarak önemli sosyolojik analizler ortaya koymuştur. Cihan'ın bu analizleri yapmasındaki itici güç ise "nasıl ki

mimari projesi elimizde olmayan bir binanın unsurlarını inşa edemeyiz, etsek bile işe yaramaz, aynı şekilde teorik bir tasavvur olmadan belirli bir hipotez veya modele dayanmadan, (sadece arşiv) hammaddesinden tarihi bir olgunun inşası da mümkün olamaz”² düşüncesinden ileri gelmektedir.

Cihan'ın hem Mehmet Genç hem de Baykan Sezer'in etkisi ile sosyolojinin alt dallarından tarihsel sosyoloji alanında uzmanlaştığını söylemek mümkündür. Nitekim Sezer'e göre, “Gerçekte sosyoloji ile tarih arasında bir ayırım yapmak gereksizdir. Temelde tarih ile sosyoloji arasında bir bütünlük bulunmaktadır ve aynı uğraşın birbirini tamamlar iki ayrı yanı olmasından öteye, sosyoloji ve tarihin aynı uğraştan başka bir şey olmamalarından kaynaklanmaktadır.”³ Buradan hareketle, Ahmet Cihan'ın eserlerinde tarih ve sosyolojiyi birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak gördüğü ve toplumsal olanla tarihsel olan arasındaki bağlantıyı büyük bir ustalıkla ortaya koyduğu ifade edilebilir.

Eserleri

Cihan'ın doktora tezi olan ve “Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı” başlığı ile kitaplaştırılan çalışması, klasik Osmanlı siyasi sisteminde ilmiye sınıfının yeri ve rolünün tespiti ile başlayıp reform döneminde bu sınıfın yeri ve rolünde meydana gelen değişimleri ele almaktadır. Osmanlı reform dönemini modernleşme dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Bu bağlamda modernleşme girişimleri karşısında ilmiye sınıfının konumu kitabın temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan, kitap aynı zamanda ilmiye sınıfı üzerinden Osmanlı modernleşmesini de ele almaktadır. Reform çağını iki periyoda ele alan Cihan'a göre, 18. yüzyılın sonlarından 1830 yılına kadar devam eden birinci periyod, ilmiye sınıfının Osmanlı siyasi ve sosyal yapısında eskiden beri var olan yer ve rolünün modernleşme girişimleri ile genişlediği bir döneme denk gelmektedir. Öte yandan 1839 sonrası başlayan ikinci periyod ise, ilmiye sınıfının siyasi ve sosyal yapıda etkisinin azaldığı ve sınıfın reformların dışına atılma süreci içinde bulunduğu döneme denk gelmektedir.⁴

İlmiye sınıfının Osmanlı toplumsal yapısındaki etkisini kanıtlayan en önemli faktörlerden biri medreselerdeki öğrencilerin yaş ortalamasıdır. Medreselerdeki öğrencilerin yaş ortalamasının 25 olması ve 40-50 yaş grubundan birçok kişinin

2 Mehmet Genç, “İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti”, *Sosyoloji Yıllığı*, İ.Ü. Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, sayı 2004, s. 288.

3 Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2006, s. 67.

4 Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul, Birey Yayıncılık, 2004, s. 9-10.

eğitim almak veya eğitim vermek amaçları ile medreselerde kalmayı tercih etmesi nedenleri ile Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde ilmiye zümresi evlilik yaş ortalamasının en yüksek olduğu gruplardan biridir. Bu durum aynı zamanda hizmet içi eğitimin, re-edukasyonun ve yaşam boyu eğitimin ilmiye mensupları arasında diğer gruplara oranla daha fazla olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle, Osmanlı'nın klasik döneminde ilmiye sınıfının entelektüel hayatın yoğun şekilde yaşandığı çevrelerden biri olduğunu söylemek mümkündür.⁵

Şeyhülislam, kadı, kazasker, müderris ve nakibüleşraftan oluşan ilmiye sınıfı içerisinde yer alan Şeyhülislam makamı padişahın manevi otoritesini temsil etmekteydi⁶. Buradan yola çıkarak söz konusu sınıfın siyasi sistemde etkin bir rol üstlendiği ve toplum içerisinde nüfuzlu bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Nitekim Osmanlı adli sistemini oluşturan kadı ve kazaskerlerin yanı sıra eğitim sistemini oluşturan müderrislik ve medreselerden yola çıkarak ilmiye sınıfının siyasi sistemin yanı sıra adli ve mesleki eğitim alanlarında da etkin bir güce sahip olduğu ifade edilebilir.

Sosyoloji çalışmalarında tarihsel malzeme ve yöntemleri kullanmanın öneminden hareketle, Cihan'ın doktora tezi ile ortaya koyduğu en önemli sosyolojik tespit; Osmanlı reform sürecinin başlarında ilmiye sınıfının toplum üzerindeki etkisine binaen bu sınıfın reformları destekleyen bir tutum takınmaları olmuştur. Cihan'a göre bu durum biraz da modernleşmenin "şiddeti" ile alakalıdır. Zira söz konusu dönem reform girişimleri, dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini egale etmeyen ve mevcut kurumların revize edilmesine yönelik bir anlayışa sahipken, ikinci dönem reform girişimleri toplumsal yapıda köklü değişimlere sebep olacak girişimlerdir ve bu nedenle ilmiye sınıfı mensupları reform hareketlerinin ikinci döneminde reformlara karşı çıkmışlar ve reformların gerçekleşmesini engellemeye çalışmışlardır.

Toplumsal yapı, "toplumun öğelerini; öğeleri birleştiren karşılıklı ilişkiler örüntüsünü ve bir bütün olarak toplumun özelliğini, yani öğeler arası bileşim biçiminin sonuçları" anlamına gelmektedir.⁷ Nitekim Cihan, Osmanlı toplumsal yapısını analiz ederken, bu yapının önemli kurumlarından olan eğitim ve Osmanlı formel eğitim kurumları olan medreseleri de araştırmıştır. Bu formel eğitim kurumlarını Cihan, editörlüğünü Ejder Okumuş'un yaptığı "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme" isimli kitapta yer alan iki makalesinde ele

5 Cihan, *a.g.e.*, s. 40.

6 Cihan, *a.g.e.*, s. 37.

7 Mine Tan, *Toplumbilime Giriş*, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1981, s. 62.

almıştır. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon” başlıklı makalesinde Cihan, klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitimi, sosyolojik bakış açısıyla ele alarak medreselerde sosyal hayatı incelemiştir. “Geleneksel Formel Eğitim Kurumu Medreselerdeki Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon” başlıklı makalesinde ise Medine medreselerindeki akademik, idari ve hizmet kadrosunda çalışanların sosyal hareketliliğini araştırmıştır.

Cihan, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon” başlıklı makalesinde formel eğitim kurumlarından olan medreselerin Osmanlı toplumsal yapısındaki önemine değinir. Bu bağlamda ilk tespiti; eğitim kurumu ve bu kurumun aracısı olan medreselerin eğitim öğrenim veya belirli bir alanda uzmanlık eğitimi vermeye ek olarak sosyal işlevleri de yerine getirdikleridir. Cihan, bu durumu, yerel ve mahalli medreselerin salt kendi çevrelerindeki köy, kasaba, kaza ve diğer şehirlerden gelenlere eğitim-öğrenim vermemesi ile açıklar. Ona göre, bu medreseler aynı zamanda henüz mütemekkin kent yaşama tam anlamıyla geçmemiş olan bölgelerdeki aşiretlere; yaygın yerleşik kültür içerisinde henüz asimile olmayan ve bugün heteredoks İslam’ı temsil ettiğini düşündüğü farklı Türkmen boyları ve kabilelerine de eğitim-öğrenim olanağı sağlamaktadırlar. Cihan, medreselerin bünyesindeki öğrencilere zihin kontrol yöntemi ile yaygın kültürü aşımakla kalmayarak, topluma yeni bir kimlik kazandırdığını, farklı toplumsal sınıflar arasında entegrasyonu sağladığını ve siyasi otorite ile toplum arasında iletişim ve diyalogun gerçekleştirilmesinde aktif bir rolü olduğunu ifade eder.⁸

Medreseleri eğitim gören öğrencilerin geldiği şehirlerin çeşitliliği ve coğrafi bölgenin genişliğine göre kategorize eden Cihan, medreseleri üç kategoride ele alır. Bu bağlamda yerel medreseler en alt düzeyde, bölgesel medreseler ikinci düzeyde ve imparatorluk medreseleri üst düzeyde bulunmaktadır. İlk düzeyde yer alan yerel medreselerin sayısal oranı diğer bölge medreselerine göre daha fazladır. Bu medreselerde Kur’an eğitimi ile beraber “Arap dili ve grameri, İslam akait ve ahlakı, etik değerler, peygamberin hayatı vb. konularda” eğitim ve öğretim yapılmaktadır. Medrese hiyerarşisinin ikinci düzeyinde yer alan medreseler tıp, psiko-terapi vb. alanlarda ya da dini konuların belirli alanlarında eğitim veren ve merkezi şehirlerde bulunan medreselerdir. Bu medreseler bölgenin uzmanlaşmış eleman ihtiyacını karşılamaktaydı. Bu tür medreseler bölgesel düzeyde

8 Ahmet Cihan, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon”, *Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, (içinde), İstanbul, Ark Yayınları, 2006, s. 16.

eğitim-öğretim yapan daha alt kademedeki medreselerin birinde ilk eğitimini tamamlayanların biraz daha ileri düzeyde eğitim-öğretim gördüğü; üyelerinin teorik bilgilerini zenginleştirerek pratiğe döktükleri ve bu bağlamda toplumla entegrasyonun sağlandığı eğitimden hukuka, kültürden sanata, dini alandan din dışı alana kadar birbiriyle bağlantılı birçok konuda bölge şehirlerinin kalifiye eleman gereksinimini karşılayan kurumlar arasında yer almaktadır.⁹

Cihan'ın imparatorluk genelinde bölgesel düzeyde hizmet veren medreseleri bir ara kurum olarak değerlendirmesi kitapta karşımıza çıkan bir diğer bulgudur. Nitekim, bölgesel düzeyde eğitim alan öğrenciler arasında daha ileri seviyede eğitim almak isteyenler, beceri ve kabiliyetleri doğrultusunda bir seçime tabi tutuluyor, bu seçimin ardından ise başarılı olanlar, medreseler hiyerarşisinde üst sırada yer alan payitahta gönderiliyorlardı. Bu bağlamda bölgesel medreselerin, daha ileri seviye eğitim almak isteyen öğrenciler açısından bir toplanma alanı olması ve öğrenciler arasında seçimi sağlamaya yardımcı bir ara kurum olarak değerlendirilmesi mümkündür.¹⁰

Cihan, İstanbul'daki medreseleri oda sayısı, odalarda kalan kişi sayısı ve bu kişiler arasındaki akrabalık, hemşerilik ilişkileri bağlamında incelemiştir. Odaların medreselerin uzmanlık alanına göre dağılımında, normal medreselere ait oda sayısının hadis öğrenimi için kurulan medreselerden fazla olduğunu tespit etmiştir. Buradan yola çıkarak “tıp, hadis, tefsir, Kuran gibi özel alanlara tahsis edilmiş medreselerin öğrenci sayısı ve oda kapasitesi açısından genel eğitim verenlere oranla biraz daha küçük olduğu sonucuna varılabilir.¹¹ Buradan hareketle Osmanlı toplumsal yapısında normal medreselerin, Darulhadislerden daha çok yaygın olduğu ve bireylerin, temel eğitimi ileri seviye eğitime tercih ettikleri sonucuna varılabileceği gibi Osmanlı toplum yapısında temel eğitimin, ileri seviye eğitime göre daha önemli olduğu sonucuna da varılabilir.

İstanbul medreseleri araştırmasında ulaşılan bir diğer önemli bulgu ise bu medreselerde kalanların önemli bir kısmının akrabalık ya da hemşerilik ilişkisinde olduğu sonucudur.¹² Bu durum Osmanlı toplum yapısında “biz” duygusunun egemen olduğu, kolektif aidiyetlerin başat olduğu ve geleneksel toplum yapılarına özgü birincil ilişkilerin önemli olduğu şeklinde yorumlanabilir.

9 Cihan, *a.g.e.*, s. 14-15.

10 Cihan, *a.g.e.*, s. 15.

11 Cihan, *a.g.e.*, s. 18.

12 Cihan, *a.g.e.*, s. 19.

Cihan'a göre, medreselerin toplumsal yapıda bir diğer işlevi de farklı bölgelerden büyük şehirlere eğitim amacıyla gelen öğrencilerin, medreselerin tatil olduğu dönemde taşraya gitmeleri sonucunda gerçekleşen farklı bölgelerin örf adetlerini, gelenek göreneklerini tanıma ve bu bağlamda onların topluma entegre olmasını sağlamasıydı.¹³ Cihan'ın bu çalışmasında elde ettiği önemli bulgulardan bir diğeri ise; İmparatorluk içerisinde medreselerin ders programlarında yer alan pozitif bilimlerin 17. yüzyıldan itibaren giderek azalmasına karşılık okutulan kitapların türü ve genelinde edinilen bilginin içeriğinde bir değişim olmadığıdır. Osmanlı medreselerinde müderrislerin öğrencilere okuttuğu kitapların yazarları değerlendirildiğinde kuruluş döneminden 20. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde eserlerin büyük bir kısmının İslam coğrafyasında daha önce yaşamış alimlere ait olduğu görülmektedir. Cihan'a göre bu durum, medrese sisteminde sağlanan gelişmeye paralel olarak medrese müfredatının modernize edilmediği şeklinde yorumlanabilir.¹⁴

İslam dünyasına egemen olan iki düşünce ve inanç ekolünden daha az akılcı olan Eş'ari yorumu esas alan kitapların medreselerde okutulmasının yanı sıra İslam hukukunun, bireyi daha çok ön plana çıkaran realist ve gelişime açık görüşleri yerine nakilci zihniyetin ilmiye zümresi mensuplarınca benimsenmiş olması, Osmanlı medreselerinin içinde bulunduğu çıkmazda önemli bir rol almıştır.¹⁵

Osmanlı toplum yapısı, farklılıkları bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir. Örneğin farklı etnisite ya da dine mensup olanların aynı şehirde yaşayıp birlikte ticaret yapmaları bu duruma örnek teşkil etmektedir. Nitekim Anadolu ve Rumeli'nde bulunan köy ve kasabalarda cami, kilise ve havraların kimi zaman ikisinin kimi zaman da üçünün bir arada olması Osmanlı'nın farklılıkları bünyesinde barındırdığına delil niteliğindedir. Bu hoşgörü ortamının gelişmesinde yaygın eğitim kurumu olan tekke ve zaviyelerin yanı sıra örgün eğitim kurumu olan medreselerin de büyük bir etkisi olmuştur.¹⁶

“Geleneksel Formel Eğitim Kurumu Medreselerdeki Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon” başlıklı makalesinde Medine medreselerindeki akademik idari ve hizmet kadrosunda çalışanların sosyal hareketliliğini araştırmıştır. Bu bağlamda 1842-1850 yılları arasında Medine medreselerindeki toplam nüfusun değişim trendini inceleyen Cihan'a göre değişimin yavaş olduğu dönem aynı

13 Cihan, *a.g.e.*, s. 13-67.

14 Cihan, *a.g.e.*, s. 37.

15 Cihan, *a.g.e.*, s. 38.

16 Cihan, *a.g.e.*, s. 39.

zamanda medreselere giriş-çıkış yapan öğrenci sayısının da az olduğu dönemdir. Öğrenci sayısının azlığı eğitim-öğretimin süresinin uzamasının yanı sıra medrese nüfusu içerisindeki sirkülasyonu yavaşlatmış ve sosyal mobilizasyonu da frenlemiş ya da önlemiştir. Bu durum ise; toplumun formel eğitim almış nitelikli elemanları absorbe etme potansiyelinde daralmaya neden olmuştur. Medreselere gelen öğrenci sayısındaki azalma ve artış eğilimi medreselerdeki nüfus sirkülasyonunu ve sosyal mobilizasyonu etkilemenin yanı sıra Müslüman tebaanın farklı sosyal gruplar arasından süzülerek medreselere gelenleri belirli bir pota altında eriterek bir tür zihin okuma gerçekleştirdikten sonra İmparatorluk genelindeki farklı kesimlere İslamın Sünni/Ortodoks yorumunu yaygınlaştırma işlevi verilmesiyle de ilintilidir. Nitekim, İmparatorluk sınırları içerisinde medreselere gelen öğrenci sayısının az ya da sınırlı olduğu bölgelerin merkezi yönetim ile entegrasyonunda sorun varken, bu durumun tersine öğrenci sayısının çok olduğu bölgelerin yönetim ve merkezi otorite ile daha güçlü ilişkileri bulunmaktadır.¹⁷

İstanbul medreselerinin insan kaynağını İmparatorluğun egemen olduğu topraklar sağlarken; Medine medreselerinin insan kaynağını ise bu durumdan farklı olarak bütün İslam coğrafyası oluşturmaktadır. Bu bağlamda Medine medreseleri geniş bir alandaki farklı etnik kökenden ve kültürlerden gelen bireyleri bir çatı altında toplayarak onları yeniden şekillendirmeyi amaçlayan bir işleve de sahiptir.¹⁸

Medine medreselerinin öğrenci profili, hem onların geldikleri coğrafi bölgenin sosyo-ekonomik standardını hem de eğitim standardını da yansıtmaktadır. Geniş bir coğrafi alandan beslenen Medine medreselerine belirli bölgelerden gelen öğrencilerin sayısal artışı o bölgenin yerleşik düzene geçmiş olduğunu göstermenin yanı sıra o bölge halkının eğitime olan ilgisini de göstermektedir.¹⁹

Cihan ve Doğan'ın birlikte yazdığı "Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum" başlıklı kitap, klasik Osmanlı toplum yapısının sosyal örgütlenme modeli ve ekonomik örgütlenme modelinin toplumsal hayata yansımalarını, sivil toplumun Osmanlı toplumunda derinleşmemesi ve kendine özgü özellikleri olan Osmanlı toplumunda nispi olarak sivil toplum fonksiyonu üstlendiği düşünülen esnaf teşkilatı, medrese ve tarikat konusunu irdelemektedir.²⁰ Yazarlara göre, Osmanlı Devleti'nde klasik olarak tanımlanan 15-19. yüzyıllar arasındaki geleneksel

17 *a.g.e.*, s. 56.

18 *a.g.e.*, s. 58.

19 *a.g.e.*, s. 59.

20 Ahmet Cihan - İlyas Doğan, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007, s. 8.

sistemi içinde, bir sivil toplum örgütlenmesinden söz etmek oldukça güçtür. Öte yandan 1750'lerden itibaren, siyasi yetkenin devlet yönetiminde sorumluluğu tek başına almaktan geri durması, aksine saray ve dar yönetim kadrosu dışında toplumdaki kanaat önderleriyle mesuliyeti paylaşma ihtiyacı duyması, bir taraftan devlet toplum ayrışmasına zemin hazırlarken, diğer taraftan toplumsal sorunlara kurulu düzen dışında çözüm odaklı gönüllü teşkilatlanmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır.²¹

Toplumdaki bireylerin devlet karşısında bağımsızlaşabilmesi ve ona karşı bir mukavemet oluşturabilmesi için ekonomik güç gereklidir. Bu nedenle, Cihan ve Doğan önce Osmanlı toplumundaki genel örgütlenme şemasını irdelemiş ardından ekonomik yapıyı ele incelemişlerdir. Buradaki gaye, Batı'da sivil toplumun ortaya çıkışını hazırlayan iktisadi ilişkilere Osmanlı toplumunda hangi ölçüde rastlanabildiğini açığa çıkarmaktır. Kentlerdeki ekonomik örgütlenmenin değişime uğraması Batı Avrupa'da sivil toplumun gelişiminde belirleyici unsurların başında gelir. Bu nedenle, Cihan ve Doğan, modernleşme öncesi dönemde Osmanlı Devleti'ndeki esnafın örgütlenme biçimini incelemiş ve burada iktisadi üretimi sağlayan loncaların merkezi otorite karşısında bir özerk alan oluşturup oluşturmadığı konusu üzerinde odaklanmışlardır.²²

Osmanlı ekonomik dünya görüşü ve temel ilkeleri, Mehmet Genç Hoca'nın sınıflaması ile "iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm" kavramlarıyla açıklar Cihan ve Doğan.²³ Osmanlı Devleti'ni Max Weber'in tanımlamasına binaen geleneği takip eden patrimonyal bir devlet olarak tanımlayan Cihan ve Doğan'a göre, Osmanlı Devleti'nin temel politikasını geleneksel kurumları ve değerleri yasalarla korumak oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, geleneğin devam etmesinin esas şartı ise, padişahın otorite sine ve gelir kaynaklarına zarar verilmemesiydi.²⁴

Geleneksel Osmanlı düzeninde günümüzdeki anlamı ile bir sivil toplum anlayışından söz edilemeyeceği gibi düzen içerisinde gerek örgütlenme yapısı gerek çalışma biçimi ve gerekse de hedefleri açısından günümüze benzer özellikte, hususi olarak sivil toplum müesseselerinin varlığından da bahsedilemez. Bununla beraber birbiriyle bağlantılı ve birçoğu birbirinden bağımsız çoğu müessese ifa etmeye çalıştığı farklı içtimai ve iktisadi işlevleri açısından sivil toplum işlevine sahip olabilir mi? Bu sorudan hareket eden Cihan ve Doğan'a göre, bu işlev ve amaçlar asla bugünkü manada bir sivil toplum özelliği göstermezler. Sivil toplum

21 *a.g.e.*, s.10.

22 *a.g.e.*, s. 13-14.

23 *a.g.e.*, s. 25-32.

24 *a.g.e.*, s. 18-19.

görevine sahip olan bu tür teşkilatlarda, çoğunlukla siyasi, ahlaki-dinsel, askeri ve yönetsel veya finansal ya da sosyal yardımlaşma ve dayanışma gibi hedef ve düşünceler birbirini kapsamakta ve çoğu zaman birbirinin içine geçmiş bir karmaşıklık içinde yer almaktadır. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda, dini, siyasi, etik, ailesel, toplum ve tarikat ilişkilerinin karışıklığı içerisindeki sivil toplum özelliğini açığa çıkarmak güçtür. Bu durum, sadece Osmanlı cemiyetine özgü de değildir. Sivil toplumun farklı toplumsal ilişkilerin karmaşık dokusundan farklılaşarak özgür bir nitelik elde etmesi, kendine özgü bağımsız sayılabilecek sahalar inşa etmeye başlaması ve bu özelliklerin sosyo-politiğin konusunu oluşturması, Batı emsaliyle karşılaştırıldığında oldukça farklı yapılardan söz etmeyi gerektirmektedir.²⁵ Bu bağlamda Geleneksel Osmanlı düzeninde, sivil toplum girişimi ve bu işlevleri ifa etmekle yükümlü bulunan organların henüz oluşmadığını fakat bazı kurumların mevcut görevlerinin yanı sıra sivil toplum fonksiyonu üstlendiklerini söylemek mümkündür. Bu kurumlar, esnaf teşkilatı ya da loncalar ve tarikatlardır.²⁶

Osmanlı sosyal yapısı içerisinde esnafları ortak bir paydada buluşturan loncalar Avrupa'daki gibi yaygın değildir. Loncaların, Avrupa'da sık görülmesi "devlet yetkisi dışında", insanların arasındaki sağlam iş birliğinin bulunduğu "cemaat" oluşumlarına katkı sağlamıştır. Meydana çıkan bu toplumsal yapılanmalar, fertlerin kimliklerini ortaya koyabildikleri çağdaş demokrasi fikrinin öncülüğü rolünü üstlenmiştir. Öte yandan Osmanlı toplumsal yapısında devletin tüm alanlardaki sınırlayıcılığı loncalar gibi politikanın aktörü olabilecek müesseselerin gelişmesine ve ferdi temayüllerin çoğalmasına olanak sağlamamıştır. Bireyselliğin bu müesseselerde gelişme şansının olmaması, ferdin bir aktör olarak düşünülmesine de engel olmuştur. Bu nedenle Osmanlı toplumsal yapısında loncalar, kendilerine ait otonomilerini ön plana çıkarma fırsatı yakalayamamışlardır. Öte yandan tarikatlar ise, Osmanlı toplumsal düzeninde odak yetkenin kontrol altına almakta en çok zorluk çektiği teşkilatlanmalar arasında ilk sırada yer almaktaydılar. Bu durum özellikle Sünni olmayan tarikatlar için geçerliydi.²⁷

Tasavvuf kurumları Osmanlı toplumunda merkezi otorite karşısındaki kuvvetlerden biriydi. Tarikatlar bünyesinde oluşan tasavvuf akımlarını sadece dini muhtevalı felsefi fikirlerin ön plana çıktığı içtimai sahalar olarak düşünmemek gerekmektedir. Eş zamanlı olarak gerek Selçuklu gerekse de Osmanlı siyasi

25 *a.g.e.*, s. 36-37.

26 *a.g.e.*, s. 41-47.

27 *a.g.e.*, s. 42-43.

yetkesi ile ilgili kurgu üreten merkezler olan tarikatların Anadolu ve Balkanlardaki farklı işlev merkezleri arasında daimî bir iletişim ağı vardı. Anadolu'da bilhassa heteredoks oluşumların yol açtıkları isyanlar dikkate alındığında söz konusu iletişim ağının önemi kendini göstermektedir. İleri sürülen fikirler, resmî ideolojiye aykırı olmakla beraber, farklı bir siyasi fikir özelliğine de sahip değildi. Osmanlı hükümdarları da zaman zaman ters düştükleri tasavvuf akımları ve tarikatlardan yararlanmayı düşünmüşlerdir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde dahî tarikat liderlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesine ve güçlenmesine önemli sayılabilecek oranda fayda gösterdikleri bilinmektedir. Bununla birlikte birçok Osmanlı hükümdarınının tarikat üyesi olması kalabalık insan topluluklarını içine alan tarikatlar sayesinde padişahın gücünü yükseltici özellikteydi. Bununla birlikte bu ilişki biçimi, merkezi yetkenin tarikatların bir bölümünü rahatça elinin altında tutmasına hizmet etmekteydi.²⁸ Özetleyecek olursak, Osmanlı Devleti'nde "dışlanmış, "segmented" bir grup olarak esnaf, Yörükler, Kızılbaşlar, Türkmenler, devlete karşı sivil protesto hareketlerini temsil eden büyük gruplar olarak kabul edilebilir."²⁹

Öğretide, Osmanlı toplum yapısının sivil toplum kuruluşlarının var olmasını sağlayacak sosyolojik çok sesliliğe engel olduğu ve bunun nedenlerinin ise söz konusu yapının durgun ve monolitik özellikleri olduğu belirtilmiştir. Bu durumun nedeni iktisadın her alanında toplumsal teşkilatlanmayı devletin üstlenmesidir. Devletin bu alanlara egemen olması mülkiyet üzerinde bir baskıya neden olmanın yanı sıra siyasal ve ekonomik rekabetin mümkün olmamasına da sebep olmuştur. Avrupa'da görülenin tersine Osmanlı toplumsal yapısında sanayileşme ve iş paylaşımının olmaması, sivil toplum örgütlenmesinden söz etmeyi güçleştirmektedir.³⁰ Diğer yandan, Osmanlı idare düşüncesine göre devletin dışında yer alabilecek otonom yapılanmalar bir tehlike olarak görülmüştür. Bu bağlamda devlet, bu tür otonom sayılabilecek sosyolojik cemaatleri ters yüz etmekten kaçınmamıştır. Devlet erkanının da üyesi oldukları Bektaşilik tarikatı dahi bu durumdan etkilenmiştir. 19. yüzyıl başlarında Bektaşiliğin güçlü tarikatlardan biri olmasının nedeni, yeniçerilerin Bektaşî tarikatına bağlı olmalarıydı. 1826'da Yeniçeri Ocağının lağvedilmesiyle Bektaşilik tarikatı da yasaklanmıştır.³¹

28 *a.g.e.*, s. 44.

29 *a.g.e.*, s. 46.

30 *a.g.e.*, s. 63.

31 *a.g.e.*, s. 63.

Görüldüğü üzere, sivil toplumun birçok ögesi toplumsal geleneğimizde eksiktir. Öte yandan sivil toplum toplumsal yaşantımızın Osmanlı döneminde klasik olarak adlandırılan 16. ve 19. Yüzyıllarda önce embriyo halinde oluşmuştur. 19. Yüzyıldan itibaren ise gelişmeye ve yaygınlık kazanmaya başlayan sivil toplumun Batıdaki tarihsel temeli olmadan gelişen “sui generis” bir türüne rastlandığı ifade edilebilir. Toplumsal ve kendine özgü dinamikler bu gelişmede varlığını sürekli hissettirmiştir.³² Nitekim Osmanlı siyasi sisteminde Tanzimat’la birlikte hızlanan modernleşme girişimlerinin neden olduğu iki önemli gelişme ve bunların kendine özgü dinamikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilkinin yönetimsel ve askeri alanda girişilen reformlarla zayıflayan merkezi yetkenin yeniden kuvvetlendirilmesi amacını taşıyan reformlar oluşturmaktadır. Bu gelişme aynı zamanda sivil toplumu kontrol altına almayı kolaylaştırıcı bir rol oynar. Diğer gelişme ise başlangıcı Tanzimat Fermanı’na dayanan yazılı anayasal belgelere önem verilmesi anlayışıdır. Nitekim temel hak ve özgürlüklere yazılı anayasal belgelerde yer verilmesini kapsayan bu anlayış Batıdakine benzer sivil toplum öğelerinin embriyosunu oluşturmaktaydı. Çünkü Tanzimat fermanı ile birlikte plüralist toplumun belirleyici niteliği olan insan haklarının siyasi yetke karşısında belirli güvencelere kavuşması süreci başlamıştır. Bununla birlikte yazılı belgelerle hakların garanti altına alınması çabaları meşrutiyet yönetimine geçişle birlikte anayasanın toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmesini sağlamıştır.³³

Sonuç

Cihan’ın Osmanlı Türk toplumsal yapısı ile ilgili eserleri değerlendirildiğinde, bu eserlerin tarihsel sosyoloji bağlamında ele alınıp açıklandığı görülmektedir. Bilindiği üzere, “tarihsel sosyoloji, belirli bir kuram ya da kuramsal kavramlar seti ile değil, daha ziyade toplumların incelenmesinde hem metodoloji ile ilgili meseleler hem de problemlerin seçimi hakkında genel bir yaklaşımla ilgilidir”.³⁴ Buradan hareketle, Cihan’ın araştırma konusu seçiminde ve metodolojisinde tarihsel sosyolojiye yöneldiği görülmektedir.

Cihan’ın konu seçimleri ve analizleri hem geçmiş Osmanlı toplum yapısına ışık tutmakta hem de Osmanlı’dan devralınan mirasın günümüz toplumsal yapısı içindeki geçerliliği üzerinde durmaktadır. Nitekim Osmanlı ilmiye sınıfını günün şartları altında dönemin entelektüel ve eğitilmiş grupları arasında ele alması, bu sınıfın eğitiminde önemli bir rolü olan medreselerin toplumsal yapı içindeki

32 *a.g.e.*, s. 63.

33 *a.g.e.*, s. 66.

34 Elizabeth Özdalga, “Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji*, (içinde), İstanbul, Ark Yayınları, 2011, s. 9-69.

işlevini açığa çıkarması ve günümüzdeki kullanımı ile sivil toplumun nüvelerinin hangi sosyal grup ve yapılarda bulunduğu irdelemesi de Cihan'ın ortaya koyduğu analizler arasındadır.

Kaynakça

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul, Birey Yayıncılık, 2004.

_____, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme”, *Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon*, (içinde), İstanbul, Ark Yayınları, 2006.

Cihan, Ahmet – Doğan, İlyas, *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, İstanbul, 3F Yayınevi, 2007.

Genç, Mehmet, “İktisat Tarihi Bakımından Osmanlı Arşivinde Kısa Bir Gezinti”, *Sosyoloji Yıllığı*, İ.Ü. Sosyoloji Araştırmaları Merkezi, 2004.

Özdalga, Elizabeth, “Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji”, *Tarihsel Sosyoloji*, (içinde), İstanbul, Ark Yayınları, 2011.

Sezer, Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık, 2006.

Tan, Mine, *Toplumbilime Giriş*, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1981.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

